

*Православні ярмарки Москви і Києва як етнографічне джерело**

Ірина Снежкова

УДК 394.2(477–25+470–25)

Iryna Sniezhkova. The Moscow and Kyiv Orthodox Fairs as an Ethnographical Source

The target is the studies of the specific religiously painted space of the Orthodox fairs that tightly connect with the modern urban life. The sacral and secular are drawing closer upon the broad social background. The commerce co-exists with prayer service and procession, with charity and mission.

Keywords: offerings, church utensil, Orthodox literature, audioproduct, benevolent organizations, pilgrimage centres, folk crafts, goods for health.

Ирина Снежкова. Православные ярмарки Москвы и Киева как этнографический источник

Цель исследования заключается в изучении особенного религиозного пространства православных ярмарок, тесно связанных с жизнью современных городов. Сближение сакрального и мирского происходит на широком социальном пространстве. Торговля сосуществует с молебнами и крестными ходами, с благотворительностью и миссионерской деятельностью.

Ключевые слова: требы, церковная утварь, православная литература, аудиопродукция, благотворительные организации, паломнические центры, народные промыслы, товары для здоровья.

Упродовж останніх десятиріч в етнографічній науці дедалі більше уваги приділяють співвідношенню етносу й релігії. Завдання етнології – вивчати не релігію, а функціонування її в конкретних етносах, побутування у сфері релігійних свят, участь у хресних ходах і паломництвах. Сюди належить і предмет нашого дослідження – православні ярмарки, що їх активно проводять протягом останніх двадцяти років у Росії, в Україні, Білорусі, Сербії, Греції та інших православних країнах. На території Росії православні ярмарки організовують як у центральних містах – Москві й Петербурзі, так і в провінційних – Нижньому Новгороді, Тулі, Воронежі, Новосибірську та ін.

В Україні, крім Києва, православні ярмарки відбуваються в Одесі, Харкові, Дніпропетровську, а також у Криму та інших регіонах країни.

Мета дослідження полягає у вивченні особливого релігійного простору, який є продовженням соціальної діяльності церкви. На православних ярмарках відбуваються зустрічі відвідувачів, які мають стосунок до церкви або далеких від її життя, із духівництвом, із православними святинами, життям монастирів і парафій.

Завдання дослідження:

- вивчити структуру православних ярмарків;
- взяти інтерв'ю у продавців, покупців, організаторів виставки;
- простежити роль духовенства, послушників монастирів, присутніх на ярмарку.

Наразі періодичність проведення православних ярмарків у Москві – кожні два-три тижні. Тривалість проведення кожного ярмарку – тиждень. У Києві пра-

вославні ярмарки проводять трохи рідше, напередодні великих релігійних свят.

Організаторами ярмарку можуть бути кілька людей, які розуміють специфіку ярмаркової справи. Проте організатори мають дотримуватися правил проведення саме православних ярмарків, які відрізняються невисокою орендою, відповідним асортиментом товарів. Зазвичай на рекламних щитах при вході на ярмарок завжди вказано її організаторів, інформаційне і спонсорське забезпечення, а також організації, які дали благословення на проведення цього заходу.

Основне місце проведення православних ярмарків у Москві – Всеросійський виставковий центр (ВВЦ, колишня ВДНГ, павільйони 69 і 70), а також споруда виставкового залу Манежу, де проводять ярмарки в дні Великодніх свят. У Києві ярмарки відбуваються на території Києво-Печерської лаври, у приміщенні Будинку культури заводу «Арсенал», у виставковому комплексі міста. Зазвичай ярмарки приурочують до річного святкового православного циклу, що знайшло відображення в їхніх назвах: «Різдвяний дар», «Хрещення Господнє», «Широка масляна», «Великий піст», «Великодній подарунок», «Трійця» та ін. Крім прив'язки до річного богослужбового кола, ярмарки можуть бути присвячені святым, наприклад, ярмарки на честь Кирила і Мефодія, Антонія і Феодосія Печерських, Данила Московського, які відрізняються певною спеціалізацією. Так, на московському ярмарку «Спочатку було слово», присвяченому засновникам слов'янської писемності, були особливо широко представлені православні видавництва. Ярмарок під назвою

* Дослідження здійснено за підтримки РГНФ (грант 09–01–0057 1а/И).

«Церковний дзвін» збирає майстрів дзвонарної справи, а в його культурній програмі – виконання духовних піснеспівів і романсів.

Мета православного ярмарку: залучення коштів на відновлення монастирів і храмів, а також розширення кола прихожан, благодійників і жертводавців.

За статистикою організаторів ярмарків, протягом тижня їх відвідують від 50 до 100 тисяч охочих. Кількість учасників кожного ярмарку – близько 300–400 осіб. Вартість квадратного метра – близько 5000 тис. рублів за весь термін. Ті, хто хоче взяти участь у ярмарку, можуть отримати інформацію в Інтернеті й оформити заявку про свою участь. На стендах, при вході до павільйонів, де відбуваються ярмарки, і біля офісу адміністрації розміщено інформацію про учасників. Зазвичай це представники від таких організацій:

1. Монастирі, двори і храми, які торгують монастирською продукцією, а також ті, хто приймає треби (молебні, панахиди, сорокоусти).
2. Підприємства, виробники церковного начиння: іконні крамниці, свічкові заводи, майстерні з пошиття богослужбового одягу.
3. Видавництва, які випускають православну літературу й аудіопродукцію.
4. Організації, які продукують відеофільми православної спрямованості та світової художньої класики морального змісту.
5. Благодійні організації.
6. Паломницькі центри, які пропонують поїздки до святих місць у Росії, Україні та за кордоном.
7. Підприємства, пов'язані з народними промислами.
8. Фермерські господарства, які виробляють продукти харчування.
9. Виробники меду.
10. Виробники товарів для оздоровлення (лікувальні трави, вітаміни).
11. Виробники товарів легкої промисловості.
12. Організації громадського харчування.

Від змісту релігійного свята залежить наповнення ярмарку товарами, а також заходи, що проводяться. Якщо на Різдвяні, хрещенські, масляничні, великодні ярмарки можна спостерігати багаточисленні виступи народних і професійних музикантів, продаж м'ясних, рибних, молочних продуктів, цукерок і тортів, то під час Великого, Успенського, Різдвяного й Петрівського постів асортимент продуктів – лише для постування. Концертних програм стає менше, змінюється їхній характер. Якщо на Різдво й Великдень виступають хори зі святковими програмами, то під час посту пропонують концерти з відповідною назвою, наприклад, концерт А. Абікулової «Пісна тріодь, сумні рядки...» або «Псалми Давида». Асортимент промислових товарів відповідає призначенню ярмарку.

Ярмарки відвідують три категорії людей – покупці, продавці й церковнослужителі.

Покупці

Серед продавців і покупців – майже однакова кількість людей, які мають відношення до церкви й вирізняються з-поміж інших (чоловіки – довгою бородою,

жінки – довгими спідницями й хустками, особливим стилем спілкування), і звичайних людей, які приходять на ярмарок, щоб щось купити. У процесі спілкування з покупцями було з'ясовано, що вони високо оцінили сам факт організації ярмарків. Відповідаючи на запитання «Що вам сподобалося на православному ярмарку?», покупці відзначали, «що їм приємно бувати на ярмарках, де панує особлива душевна атмосфера, де можна доторкнутися до духовних цінностей. Крім того, на ярмарку можна купити нові книжки різних видавництв, придбати потрібну ікону, замовити дешеві треби, поспілкуватися зі священником».

Продавці

Крамниці від монастирів і храмів найчастіше представляють послушники монастирів або церковні служителі. Спеціалізований продаж церковного начиння, православної літератури, аудіо- й кінопродукції здійснюють звичайні продавці, переважно воцерковлені люди. Продукти харчування, товари легкої промисловості, лікарські засоби продають ті, хто не завжди має відношення до церкви. Спілкування з продавцями видавництва засвідчило, що свою працю вони сприймають не лише як виконання комерційного завдання, але і як місіонерську діяльність. Багато з них за роки роботи навчилися досить правильно оцінювати ступінь воцерковленості покупця й пропонувати йому відповідну літературу, яка могла б його зацікавити. Особливим було звертання продавців до відвідувачів: «користуйтеся купленою річчю з Богом», «Бог вам на поміч», замість «Дякую» – «Спаси Вас Господи». На Великдень незмінним привітанням було «Христос Воскрес!».

Духівництво на ярмарку

Особлива категорія учасників ярмарку – духівництво (священники, монахи, послушники), яких можна впізнати за їхнім убранням. Кожен ярмарок починається й завершується молебнями, які служать панотці. Протягом ярмарку священники при зібранні великої кількості людей також можуть служити молебні й панахиди перед великими храмовими іконами, яких багато на ярмарку. Крім замовлення треб, можна спостерігати бесіди відвідувачів ярмарку, які звертаються зі своїми проблемами до священників. Священники також здійснюють помазання охочих елеєм, кроплять свяченою водою, благословляють. Слід зауважити, що священники ніколи не займаються торгівлею.

Монастирі, двори. Храми

Оскільки ярмарок – це комерційний захід, на кожному місці, яке орендує монастир або церква, найчастіше відвідувачам пропонують придбати друковану продукцію, яка розповідає про монастир або храм. Це книжки, брошури, буклети, календарі, репродукції ікон, фотографії святих, які прославили монастир, натільні хрестики, лампадна олія. Крім того, монастирі привозять найбільш шановані ікони, мощі, предмети або одяг, що колись належали святим, які жили або були причетні до їхніх храмів чи обителів¹.

У деяких монастирях функціонують іконописні майстерні та майстерні з пошиття одягу для духовенства.

Багато монастирів пропонують на продаж монастирський хліб, натуральну соняшникову олію, монастирське вино.

Оскільки на ярмарку священиків не так і багато, основну просвітницьку роль на себе беруть послушники й послушниці різних монастирів і храмів, які власне орендують місця на виставці, представляючи свої обителі. Вони активно проводять бесіди з відвідувачами на різноманітні духовні теми, розповідають про свої монастирі й храми. Охочі можуть подати записки на треби: «За здоров'я» і «За спочилих» – на літургії, сорокоусти, молебні й панахиди.

Варто зазначити, що поминання на ярмарках значно дешевші, ніж у храмах Москви чи Києва (приблизно втричі), що дає можливість тим, у кого є така потреба, подати записки в кількох місцях. Хто не може дати пожертву на треби, у того приймуть записки без оплати. На ярмарку заборонено змінювати будь-кому вартість пожертви, вона однакова для всіх учасників. Однією з нових поминальних традицій є «іменні цеглинки». В обмін на пожертву видається сертифікат про закладку під час будівництва храму або храмових споруд цеглинки, на якій буде написано ім'я жертводавця. Це зазвичай характерно для монастирів і храмів, що дозволяє залучити до церковної традиції більше людей, які рідко відвідують храми.

Продаж церковного начиння

На ярмарку відбувається активна торгівля церковним начинням – свічками, лампадною олією, хрестиками, іконами, виготовленими на Софрїнських, Дівеєвських і Боровських підприємствах.

Розглянемо деякі тенденції, пов'язані, зокрема, з торгівлею свічками. Згідно з публікаціями, які висвітлюють проблеми церковної економіки, торгівля свічками приносить міському й сільському храму близько половини щорічного прибутку. Ціни на свічки в сільських і міських храмах майже не відрізняються. Продавці свічок розповідали, що «кожен вид церковних свічок має свій номер або назву, строго визначений каноном розмір і вагу. Найменша свічка важить трохи більше трьох грамів, а найбільша має висоту 33 сантиметри. Незалежно від розміру свічок, їх упаковка важить два кілограми, і в ній строго визначено кількість свічок, залежно від їх номера. Зовнішній вигляд церковних свічок не такий однаковий, як це може здатися на перший погляд. Вінчальні свічки мають конусну форму. Архієрейські свічки багато прикрашають золотою пудрою і тисненою спіраллю».

Продаж лампадної олії, як засвідчують продавці, – «це відповідальна справа, тому що існує багато підробок під спеціальну маслинову (“дерев'яну”) олію, придатну для розпалювання лампад. Святе Письмо рекомендує використовувати лише високоякісну лампадну олію. Неякісна олія – все одно що жертва Каїна, яка не була прийнята Богом». Неочищена олія може викликати алергію. При горінні запах нафтопродуктів перебиває всі парфумерні домішки. Неякісна олія завдає храмам значної шкоди, закопчуючи ікони і фрески.

Іконні крамниці

Іконопис – невід'ємна частина церковного побуту, широко представлена на ярмарках. Можна купити

ікони, написані на дошці, в оправках, на gobелені і, нарешті, виконані друкарським способом на дерев'яній або картонній основі. На ярмарку можна придбати або замовити такі види ікон:

1) Мірна ікона – образ святого, чиїм ім'ям дитину називають при народженні. Така ікона має висоту, яка відповідає росту немовляти.

2) Подарункова ікона зазвичай пишно оздоблена. Такі ікони замовляють до ювілею чи до інших свят для керівників фірм і відомих політичних діячів або для близьких людей.

3) Дві ікони – ікону Ісуса Христа і Пресвятої Богородиці – називають вінчальною парою. Вони необхідні під час таїнства вінчання. Цими іконами священик благословляє молодих на шлюб.

4) На сімейних іконах пишуть святих покровителів усієї родини. Такі ікони мистецтвознавці зазвичай називають «Іконами з вибраними святими». Оскільки імена святих завжди різні, то на такі ікони приймають замовлення.

5) Ікони «на всяку потребу» – це ікони-покровителі й захисники дому. Ікона Богородиці «Неопалима Купина» захищає від пожежі. Образ Богородиці «Аз с Вами и никто же на Вы» – оберігає від грабіжників і недоброчинців. У сільській місцевості популярні «хлівні» ікони із зображенням святих (Власій, Флор, Лавр), які допомагають у сільському господарстві й тваринництві. У засуку молилися про дощ цілими селами й селищами святому пророку Іллі. Мандрівники беруть із собою в дорогу ікону Богородиці «Одигітрія» і образок Миколи Чудотворця. За зцілення хворих моляться образу Богородиці «Цілителька» і Пантелеймону Цілителю.

Православні видавництва на ярмарках

На ярмарку зазвичай представлено 15–20 видавництв православної книжки. У Росії і в Україні їх більше сотні. Кожне видавництво має назву, пов'язану із церковною діяльністю: «Издательский совет РПЦ», «Дарь», «Русский паломник», «Благовест», «Лепта», «Сатис», «Русиздат», «Отчий дом» та ін. Видавництва спеціалізуються переважно в таких напрямках: видання Святого Письма, богослужбових книжок, науково-богословської літератури, дитячої літератури, художньої християнської літератури, психолого-педагогічної книги, календарів, нотної літератури та аудіопродукції. Розпитуючи покупців у книжкових крамницях про літературу, яка їх цікавить, можна переконатися в різноманітності запитів покупців. Священики купували богослужбові видання й книжки духовного спрямування. Регенту хору потрібні були ноти церковних піснеспівів, молодій мамі – дитячі казки, книжки про християнські чудеса.

Аудіопродукція – напрям, який набирає дедалі більших обертів. Поширення аудіопродукції на духовні теми зумовлене швидким темпом життя, наприклад, коли людина або подорожує, або займається хатніми справами, вона може послухати Життя святих, молитви (ранішні, вечірні, до причастя або подячні), духовну музику. Цей вид продукції представлений такими напрямами: молитви, Життя святих, духовні хори (професійні, монас-

тирські, парафіяльні), романси, бардівські пісні духовного змісту, дитячі казки, літературні твори.

Кінопродукція

На ярмарках продають різноманітну кінопродукцію:

1) На біблійні сюжети, про православні свята і таїнства, святині християнського світу, а також про релігійні секти.

2) Високоморальні художні російські, українські, радянські та зарубіжні фільми.

3) Дитячі фільми й мультфільми.

4) Фільми православних кінофестивалів, які відбуваються досить часто. На цій продукції варто зупинитися детальніше, оскільки це нове явище в кінематографічному середовищі. Упродовж останніх років регулярно проводяться фестивалі православного кіно як у Росії, так і в Україні. Російський фестиваль «Радонеж» спеціалізується на історико-патріотичному й документальному кіно, Сретенський фестиваль «Встреча» випускає фільми про соціальні проблеми сучасності з погляду християнської етики. Український фестиваль «Покров» приймає до перегляду документальні й художні стрічки морального змісту.

Доброчинні стенди

Доброчинні організації на ярмарках – це окрема галузь діяльності волонтерів, з яких не беруть орендної плати. Їхнє головне завдання – проінформувати відвідувачів про такі організації в місті та їхню діяльність, а також зібрати пожертви й залучити добровольців. На знак подяки за пожертви представники благочинних організацій записують імена жертводавців до списку «За здоров'я», щоб передати їх священникам для поминання на службах. На виставках були представлені такі організації: «Діти – онкологічно хворі», «Покинуті діти», «Православна служба соціальної допомоги безпритульним»; «Подолання залежності від алкоголю й наркотиків», «Допомога тим, хто перебуває в тюрмах»; «Підтримка одиноких людей похилого віку».

Паломницькі маршрути по Росії,

Україні та інших країнах

Сьогодні кількість паломницьких служб швидко зростає. Найбільші серед них у Росії – «Радонеж», «Ковчег», «Троицкий паломник»; в Україні – «Паломник» у Києво-Печерській лаврі та ін. Паломницькі служби, представлені на ярмарках, можуть бути як російськими, українськими, так і зарубіжними паломницькими центрами. Найдавнішу паломницьку службу в Росії «Радонеж» було утворено 1989 року. За двадцять років розроблено більше ста маршрутів по Росії та за її межами, відкрито філіали й представництва в багатьох містах. Крім мандрівок, паломницькі служби організують освітні тури, семінари, прийом іноземних груп у Росії і в Україні, випуск періодичних видань «Путівник святими місцями», здійснюють радіопрограми про паломництво. На православних ярмарках усім охочим надають консультації і продають путівки.

Народні промисли на ярмарках

На православних ярмарках у Росії зазвичай представлена продукція народних промислів, а саме: хох-

ломські дерев'яні вироби, гжельський посуд, палехська лакована мініатюра, ростовська фініфть, оренбурзькі пухові й павлово-посадські хустки, розпис на бересті, валянки традиційних і сучасних моделей. В Україні на таких заходах продають опішнянську кераміку, народні вишиванки, великодні писанки.

На православних ярмарках проводять майстер-класи з розпису, наприклад, керамічних або порцелянових виробів, що викликає інтерес у відвідувачів. Зазвичай охочим пропонують заготовки й фарби, зразки орнаментів, що дозволяє ознайомитися з азами промислу. Залежно від релігійного свята пропонують тематику розпису. На Різдво в Росії розписують ялинкові іграшки й порцелянові ялинки в стилі гжель. До Великодня в хохломській манері розписують яйця, на Трійцю в палехській манері оздоблюють скриньки.

На деяких ярмарках добровольці проводять екскурсії, розповідають про історію промислів, асортимент виробів, про їхні екологічні властивості, вивірені часом.

Мед на ярмарку

На православних ярмарках часто продають кілька десятків сортів екологічно чистого меду – каштановий, липовий, травневий, мед з різнотрав'я, гречаний, квітковий, гірський, буркуновий, акацієвий тощо, а також пилок, пергу, прополіс для лікування різних захворювань. Географія виробників меду в Росії – від Сибіру до Краснодарського краю; в Україні – від Західної України до Криму. Також пропонують народні рецепти лікування за допомогою різних сортів меду, які відвідувачі охоче переписують. Більше дізнатися про чудодійні властивості меду допомагають спеціалізовані лекції «Що ми знаємо про мед і продукти бджільництва?», які періодично відбуваються в рамках православних ярмарків.

Лікарські трави й медичні препарати

Лікарські трави, так само як і мед, сприяють оздоровленню. На ярмарку представлено чимало продукції із лікарських трав: у Росії – з гірського Алтаю, Сибіру, Кавказу; в Україні – з Полісся, Закарпаття, гірських районів Криму. Це десятки сортів лікувальних чаїв, збори лікарських трав, муміє, олія, камедь, смоли, дьоготь, бальзами, сиропи, трав'яні набори для ванн, ароматичні подушки й натуральна косметика.

Монастирські й фермерські продукти.

Організації громадського харчування

На ярмарку можна придбати продукти монастирських і фермерських господарств. Монастирська продукція – це переважно хліб, пірижки за монастирськими рецептами, соняшникова олія, яблука, вино. Продукція, виготовлена в монастирях, має особливий попит. Чому ж вона така популярна? Продавці й покупці завжди відповідали: «ці продукти благословляли перед їх приготуванням, готували з молитвою, тому вони мають особливі смакові якості й користь». Кожен монастир продавав свою специфічну продукцію. Так, представники Дівеєвської обителі пропонували сухарики, освячені в казанку Серафима Саровського (ця традиція зберігається з XIX ст.). Монастирі Ставропольського краю, Кавказу, Греції, Афони, Ізраїлю пропонували маслинову олію,

мариновані маслини, виноградне вино. Монастирі України продавали хлібобулочні вироби, на яких зображені їхні основні обителі.

Продукти фермерських господарств, зібрані з усіх регіонів Росії й України, вражають розмаїттям, свіжим виглядом, приємним запахом. Це м'ясні та рибні копчені вироби, недорога червона ікра, молочні продукти, фрукти та овочі.

На кожному ярмарку свої маленькі кафе представляють організації громадського харчування. Під час розмови з однією з господинь такого міні-кафе з'ясувалося, що «її благословив годувати людей панотець, і з того часу вона виконує його духовну заповідь». Асортимент продукції змінюється залежно від днів посту. Це переважно пироги й пиріжки, інколи гарячі страви, млинці, домашнє вино й мед. Власники кафе на монастирський лад бажали: «Ангела за трапезою», замість: «Смачного».

Культурна програма

У культурній програмі на православних ярмарках виступають як музиканти-аматори, так і запрошені артисти. До першої категорії можна віднести гусярїв, балалаечників, бандуристів, гітаристів, сопілкарів та дударів. Вони грають на інструментах, розповідають про свою творчість, приймають пожертви. Друга категорія виконавців – запрошені артисти. Серед них можуть бути відомі й невідомі виконавці. Склалося певне коло артистів, які виконують духовні пісні. Групуванню таких артистів сприяє проведення всеросійських музичних фестивалів духовних піснеспівів, таких як «Серебряная псалтырь», «Поющий ангел», «Невские купола», «Исповедь сердца», «Благодатное небо». До журї фестивалів входять заслужені артисти Росії та України, виконавці романсів та народних пісень. У програмах православних фестивалів – виступи духовних хорів, майстрів оперного співу, виконавців романсів, духовних балад, давньоруської музики, виступи ансамблів авангардного фольку й року, виконання пісень християнських бардів. Особлива катего-

рія – це панотці й паніматки, які співають, а також монахи.

Соціальна програма

Проведення круглих столів, які проходять у рамках православних ярмарків, стосуються гострих соціальних проблем суспільного життя. На ярмарках було порушено такі теми:

1) «Демографія й сім'я». У рамках цієї теми було розглянуто питання про відповідальність і батьків за збереження сім'ї, виховання дітей, шкоду абортів.

2) «Допомога залежним від алкоголю, куріння й наркотиків». Відвідувачів цієї секції ознайомлювали з діяльністю реабілітаційних центрів допомоги наркозалежним, розташованих у Москві та Києві. Зазвичай медичні працівники в таких організаціях співпрацюють зі священниками.

3) «Сімейні форми виховання дітей-сиріт». У рамках цього круглого столу була можливість зустрітися й обмінятися досвідом багатодітним родинам, які усиновили сиріт.

4) «Досвід тюремного служіння монастирів і парафій Російської та Української Православної церкви». Тут розглядалися проблеми ув'язнених і шляхи залучення їх до віри.

5) «Досвід і мудрість сім'ї та суспільства». У рамках цієї секції відбулося ознайомлення з програмами, що стосуються людей старшого покоління.

***

Православні ярмарки представляють церковно-орієнтоване середовище поза храмом, тісно пов'язане з життям сучасного міста. Зближення сакрального й мирського відбувається на ярмарках на широкому соціальному тлі. Торгівля співіснує з молебнями й хресними ходами, з благочинністю й місіонерською діяльністю. Після відвідування православного ярмарку створюється враження більшого залучення до культурно-релігійного життя суспільства, ніж від участі в комерційному заході.

Примітки

¹ Налетова И. В. Современные православные ярмарки как выражение православной веры вне храма // Традиции и современность. Научный православный журнал. – 2006. – № 5. – С. 75.

Переклад Валентини Конвай